

VOORWOORD

Aan de herinnering

Als kind had ik een boek dat volgens mij de titel *Zlateh de geit en andere Jiddische sprookjes* heeft. Van wie ik dat boek had gekregen weet ik niet, vermoedelijk niet van mijn moeder, die de meeste boeken voor me kocht, want zij had een hekel aan Jiddische vertellingen en dan met name aan het fenomeen van de *dibboek*, die in Jiddische sagen vaak voorkomt. Een dibboek is de ziel van een overledene die bezit heeft genomen van een nog levend persoon. De weerzin die mijn moeder tegen de dibboek had staat me goed bij omdat die naar mijn idee gepaard ging met onredelijke woede. Ik herinner me dat we naar een Jiddisch filmfestival in het Filmmuseum waren, dat zich toen nog in het Vondelpark bevond, en dat mijn moeder na afloop geen goed woord voor de film overhad omdat er een dibboek in voorkwam. Ik meen me te herinneren, maar het geheugen is als bekend onbetrouwbaar, dat ze zelfs verontwaardigd op de grond spoog. Iets dat niets voor haar was, want ze was vaak boos, maar spugen deed ze zelden tot nooit. Nu denk ik dat haar aan pure agressie grenzende weerzin zo groot was omdat zij vreesde dat er een ziel van een overledene in haar woonde. Een dibboek die moest worden uitgedreven.

In het boek *Zlateh de geit en andere Jiddische sprookjes* was er maar één verhaal dat me beviel, het titelverhaal. Het gaat over een arme jongen, ergens in Oost-Europa uiteraard, die een geit naar de stad moet brengen, naar de slachterij. Voor mij was de Jiddische literatuur de literatuur van de armoede,

wat aansloot bij een verhaal dat mijn vader zeer geregeld bij het avondeten vertelde. Hij was weliswaar net als mijn moeder in Berlijn geboren, maar zijn familie kwam uit Lemberg, tegenwoordig Lviv, en hij vertelde met graagte dat sommige joden in Oost-Europa zo arm waren dat ze kippensoep trokken van de geur van de kip die de burens aan het bereiden waren. Ik vond dat ongelooflijk, dat je soep kon trekken van een geur, bijna net zo ongelooflijk als Charlie Chaplin die in de film *The Gold Rush* het leer van zijn versleten schoenen bereidt alsof het een biefstukje is.

De jongen en de geit worden overvallen door een sneeuwstorm en moeten schuilen in een hooischuur, waar de geit de jongen voorziet van warmte en melk. Omdat zij de jongen redt wordt ook haar leven gespaard. Hoewel ik altijd sceptisch ben geweest ten opzichte van de liefde tussen mens en dier – de meeste dieren zijn voor mensen al te veilige liefdesobjecten – meen ik dat hier mijn diepe liefde voor geiten, bewust of onbewust, is begonnen. Die liefde zit zo diep dat toen mijn vriendin en ik een jaar geleden door de Eifel liepen en een stel geiten waren tegengekomen zij met een mengeling van tedere weerzin en verbazing tegen me zei: ‘Ik heb je nog nooit zo gelukkig gezien als met die geiten.’

Zoals de dibboek voor mijn moeder het centrum was van de Jiddische literatuur en filmkunst, zo was de geit dat lange tijd voor mij.

Pas onlangs, toen ik Janet Hadda's biografie uit 1997 over Isaac Bashevis Singer met de eenvoudige titel *Isaac Bashevis Singer: A Life* las, besefte ik dat het verhaal van Zlateh geschreven is door Singer. En ook pas door het lezen van die biografie leerde ik dat de lievelingsfilm van mijn vader, *Yentl*, geproduceerd en geregisseerd door Barbra Streisand, die meeschreef aan het scenario en ook nog de hoofdrol speelde, gebaseerd is

op een vertelling van Singer. Die was overigens zeer ongelukkig met deze film, omdat erin gezongen werd.

Als puber las ik *Vijanden. Een liefdesroman* van Singer, over een joodse, Oost-Europese emigrant in New York die gevangenzit tussen verschillende vrouwen en het verleden, meer in het bijzonder de Holocaust. Waarbij het verschil tussen het verleden en de vrouwen steeds onduidelijker wordt. Hooguit zou je kunnen zeggen dat deze vrouwen het verleden van de hoofdpersoon, Herman Broder, vertegenwoordigen; niet symbolisch maar zeer concreet.

Daarna nam ik geleidelijk aan meer afstand tot Singer, wat ook kwam door het beeld dat ik van hem had en waaraan hij zelf zeker heeft bijgedragen: dat van een liefdevolle chroniqueur van het door de nazi's en in zekere zin ook door de communisten vernietigde joodse leven in Oost-Europa. Het sjtetl wordt nog voortgezet door ultraorthodoxe joden in bepaalde wijken in Brooklyn en in bepaalde wijken van steden in Israël, maar het is een voortzetting tegen beter weten in, al was het maar omdat de context zo anders is. Ik hield Singer voor een nostalgisch schrijver, en ik heb nooit zo van nostalgie gehouden, hoe begrijpelijk die nostalgie in zijn geval ook geweest moge zijn.

Isaac Bashevis Singer wordt als Isaac Singer op 14 juli 1904* geboren in Warschau, de familie noemt hem Itshele,

* Hadda noemt 14 juli 1904 omdat er lange tijd onzekerheid heeft bestaan over de exacte geboortedatum van Singer. Sindsdien heeft onderzoek aangetoond dat de juiste datum ca. 11 november 1903 moet zijn. Dit onderzoek wordt binnenkort gepresenteerd in een wetenschappelijk tijdschrift; de conclusies zijn ook in een nawoord van vertaler David Stromberg na te lezen: <https://lareviewofbooks.org/article/who-needs-literature/>.

een koosnaam van Isaac. Zijn vader, Pinkhos Menachem, is de ‘officieuze rabbijn’ van de Krochmalnastraat, waar het gezin woont. Behalve vader en Itshele bestaat het gezin uit moeder Basheve, wier intellect en kennis van het jodendom worden geprezen door Hadda, maar die ook door haar wordt omschreven als ‘koud en streng’. Dan is er nog Itsheles oudere zus Hinde Esther, die Hindele wordt genoemd, een oudere broer, Yisroel Yehoshue, met het koosnaampje Shiye, die later in Amerika als Israel Joshua door het leven zal gaan en een babybroertje, Moyshele.

Hindele was ‘merkwaardig en had onbeheerste stemmingswisselingen’, in het gezin heerste ‘geslachtsverwarring’. De moeder, die een neiging had tot melancholie, leek eerder de traditioneel mannelijke rol te vervullen, terwijl de vader, die zijn emoties nauwelijks onder controle had, vanuit traditioneel perspectief eerder als vrouwelijk zou kunnen worden omschreven. Wel schijnt het seksleven tussen de beide ouders goed te zijn geweest, maar ondanks kortstondige momenten van vreugde noemt Hadda het gezinsleven ‘akelig en vreugdeloos’.

Israel Joshua (1893-1944) is niet alleen Isaacs oudere broer, maar ook zoals hij zelf zou zeggen zijn meester en zijn leraar. Het is deze broer die als eerste de treurnis van het gezinsleven ontvlucht; hij zegt het religieuze leven vaarwel en begint te leven als een bohemien. Israel Joshua wordt schrijver, en is succesvol – Hadda zegt het niet met zoveel woorden, maar ze suggereert dat Israel Joshua misschien meer talent had dan zijn jongere broer. Het is te danken aan de vroege dood van zijn broer dat Isaac Bashevis Singer zich kon ontwikkelen tot een zelfstandig talent. Of Isaac zonder de schrijfcarrière van zijn broer was gaan schrijven en naar Amerika was gegaan valt te betwijfelen.

VIJANDEN

Een liefdesroman

VOORWOORD VAN DE SCHRIJVER

Al heb ik niet het voorrecht gehad Hitlers Holocaust mee te maken, ik heb wel in New York jarenlang gewoond tussen degenen die voor dit godsgericht zijn gevlucht. Daarom zeg ik met nadruk dat het verhaal dat in dit boek wordt verteld, geenszins kenmerkend is voor de gemiddelde vluchteling, zijn leven en zijn moeilijkheden. Zoals de meeste van mijn verhalen en romans handelt ook dit boek over een uitzonderlijke situatie met unieke hoofdpersonen en een uniek complex van gebeurtenissen. De mensen die erin voorkomen zijn niet alleen nazislachtoffers, maar ook slachtoffers van hun eigen persoonlijkheid en noodlot. Wanneer ze in het grote geheel passen, komt dit alleen omdat ook de uitzondering deel uitmaakt van de regel. En eerlijk gezegd is in de literatuur de uitzondering de regel.

Deze roman verscheen voor het eerst in 1966 in *The Jewish Daily Forward* onder de titel 'Sonim, di Geschichte fun a Liebe'. Hij werd vertaald door Aliza Shevrin en Elizabeth Shub, die tevens met de redactie belast was, Rachel Mackenzie en Robert Giroux. Aan allen mijn dank.

I.B.S.

HOOFDSTUK EEN

1

Herman Broder draaide zich om en opende één oog. Nog half in slaap vroeg hij zich af of hij in Amerika, in Tzivkev of in een Duits kamp was. Even dacht hij zelfs dat hij nog zat ondergedoken op de hooizolder in Lipsk. Soms versmolten al deze plaatsen. Hij wist dat hij in Brooklyn was, maar hij hoorde het geschreeuw van de nazi's. Ze porden met hun bajonetten in het hooi om hem uit zijn schuilplaats te drijven, maar hij kroop steeds dieper weg. De punt van een bajonet raakte even zijn hoofd.

Om helemaal wakker te worden, had je veel wilskracht nodig. 'Genoeg!' zei hij tegen zichzelf en ging rechtop zitten. De ochtend was voor een deel voorbij. Jadwiga was al een tijdje aangekleed. Hij zag zichzelf in de spiegel die aan de muur tegenover het bed hing - een vermoeid gezicht, het weinige haar dat hij nog had, vroeger rood, nu gelig met hier en daar wat grijs. Blauwe ogen, streng maar toch vriendelijk, onder warrige wenkbrauwen, een smalle neus, ingevallen wangen, dunne lippen.

Herman werd altijd miserabel en verkreukeld wakker, het leek wel of hij elke nacht met iemand vocht. Deze ochtend had hij zelfs een blauwe plek op zijn voorhoofd. Hij raakte de pijnlijke plek aan. 'Hoe komt die daar?' vroeg hij zich af. Misschien had de bajonet uit zijn droom het gedaan? De gedachte maakte hem aan het lachen. Waarschijnlijk had hij zich gestoten aan de deur van de kast toen hij vannacht naar de wc ging.

‘Jadwiga!’ riep hij met een slaperige stem. Jadwiga verscheen in de deuropening. Ze was een Poolse met rode wangen, een mopsneus en lichte ogen. Ze had vlaskleurig haar dat achterover was gekamd en samengebonden in een knot die met één enkele pen op zijn plaats werd gehouden. Haar jukbeenderen waren hoog en ze had een volle onderlip. In haar ene hand had ze een stofdoek en in de andere een gietertje. Ze droeg een jurk met een dessin van rode en groene vierkantjes dat je zelden of nooit ziet in dit land, en aan haar voeten had ze versleten pantoffels.

Na de oorlog had Jadwiga samen met Herman een jaar in het Duitse kamp doorgebracht en nu woonde ze al drie jaar in Amerika, maar ze had nog steeds de frisheid en de verlegenheid van een Pools dorpsmeisje. Ze gebruikte geen make-up. Ze had maar een paar Engelse woorden geleerd. Volgens Herman droeg ze zelfs de geuren van Lipsk met zich mee; in bed rook ze naar kamille. Uit de keuken kwam de geur van gekookte bietjes, van nieuwe aardappelen, van dille en van iets zomers en landelijks waarvoor hij geen naam had, maar dat hem aan Lipsk deed denken.

Hoofdschuddend keek ze hem aan, terwijl uit haar ogen een zacht verwijt sprak. ‘Het is al laat,’ zei ze. ‘Ik heb gewassen en boodschappen gedaan. Ik heb al ontbeten, maar ik zou best weer iets lusten.’

Jadwiga sprak een Pools dialect. Herman praatte tegen haar in het Pools of soms in het Jiddisch, waarvan ze niets verstond; vaak gooide hij er een paar Bijbelcitaten tussendoor in de heilige taal of zelfs zinnen uit de Talmoed, wanneer dat in zijn hoofd opkwam. Ze luisterde altijd.

‘Sjikse, hoe laat is het?’ zei hij.

‘Bijna tien uur.’

‘Dan zal ik me maar eens aankleden.’

‘Wil je soms een kopje thee?’

‘Nee, laat maar.’

‘Je moet niet op blote voeten lopen. Ik zal je pantoffels pakken. Ik heb ze gepoetst.’

‘Heb je ze alweer gepoetst? Wie poetst er nou pantoffels?’

‘Het leer was helemaal gebarsten.’

Herman haalde zijn schouders op. ‘Waar heb je ze mee gepoetst? Met teer? Je bent nog steeds dezelfde domme boerin uit Lipsk.’

Jadwiga liep naar de klerenkast en pakte zijn badjas en zijn pantoffels.

Hoewel ze zijn vrouw was en de burenhair met Mrs Broder aanspraken, gedroeg ze zich tegenover Herman alsof ze nog altijd in Tzivkev waren en zij als dienstmeisje werkte in het huis van zijn vader, reb Sjmoel Leib Broder. Hermans hele familie was uitgeroeid tijdens de Holocaust. Herman had het overleefd, omdat Jadwiga hem had verborgen op een hooizolder in haar geboortedorp Lipsk. Zelfs haar eigen moeder wist niet dat hij daar zat ondergedoken. Na de bevrijding in 1945 hoorde Herman van een ooggetuige dat zijn vrouw, Tamara, was doodgeschoten nadat de nazi's haar hun kinderen hadden afgenomen om ze te vermoorden. Herman vertrok met Jadwiga naar het vluchtelingenkamp in Duitsland en was later, toen hij een visum voor Amerika had bemachtigd, voor de wet met haar getrouwd. Jadwiga had graag over willen gaan tot het joodse geloof, maar het had hem zinloos geleken om haar te belasten met een godsdienst waarvan hij zelf de regels niet meer in acht nam.

De moeizame, gevaarlijke reis naar Duitsland, de overtocht op het transportschip naar Halifax, de busrit naar New York hadden Jadwiga zo aangegrepen dat ze nog steeds niet alleen met de ondergrondse durfde. Ze ging nooit verder dan

de straten in de onmiddellijke omgeving van het huis waarin ze woonde. Eigenlijk hoefde ze ook nergens naartoe. Op Mermaid Avenue kon ze alles krijgen wat ze nodig had - brood, fruit, groente, koosjer vlees (Herman at geen varkensvlees) en een enkele keer een paar schoenen of een jurk.

Als Herman niet naar zijn werk ging, wandelden hij en Jadwiga vaak samen over de Boardwalk. Hoewel hij haar voortdurend zei dat ze zich niet aan hem vast hoefde te klampen - hij zou heus niet ineens de benen nemen - hield Jadwiga zijn arm toch altijd stevig vast. Haar oren suisden van het lawaai en het geschreeuw; alles draaide en trilde voor haar ogen. De burens vroegen telkens weer of ze met hen meeging naar het strand, maar sinds de overtocht naar Amerika was Jadwiga doodsbang voor de oceaan. Ze hoefde alleen maar naar de rollende golven te kijken of haar maag was al van streek.

Een enkele keer ging Herman met Jadwiga naar een cafeteria in Brighton Beach, maar ze kon maar niet wennen aan de treinen die met een oorverdovend gebulder voorbijstormden, of aan de auto's die met een gierend geluid alle richtingen uit snelden, of aan de mensenmassa's in de straten. Herman had een medaillon voor haar gekocht waarin hij een papiertje met haar naam en adres had gestopt, voor als ze verdwaalde, maar ook dit stelde Jadwiga niet gerust; ze wantrouwde alles dat werd opgeschreven.

Het leek of de Voorzienigheid zelf verantwoordelijk was voor de veranderingen in Jadwiga's leven. Drie jaar lang was Herman volkomen van haar afhankelijk geweest. Ze had hem eten en drinken gebracht en zijn vuil naar buiten gedragen. Wanneer haar zuster, Marianna, op de hooizolder moest zijn, klom Jadwiga de ladder op om Herman te waarschuwen dat hij dieper weg moest kruipen in de ruimte die hij had vrij-